

Η επιστολή του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας στους Αθηναίους της Ηφαιστίας (1938)

Καλημέρα σε όσους είναι τώρα συνδεδεμένοι με μένα σε αυτό τον χώρο που είναι αφιερωμένος στην ελληνική επιγραφική της Λήμνου. Απευθύνω επίσης σε όλους ένα θερμό καλωσόρισμα.

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω τον καθ. Emanuele Parì που ξεκίνησε αυτή την πρωτοβουλία με στόχο την αξιοποίηση της ιταλικής αρχαιολογικής και επιγραφικής δραστηριότητας στην Ελλάδα και, όσον με αφορά, στο νησί της Λήμνου. Η δραστηριότητα αυτή διαρκεί τώρα πια πάνω από ενενήντα χρόνια.

Η σύσταση του επιγραφικού *corpus* της Λήμνου είναι ιδιαίτερα πλούσια και φτάνει, με έναν πρόχειρο υπολογισμό, γύρω στις εκατόν εξήντα επιγραφές. Η τυπολογία παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, αφού περιλαμβάνει *ὄρους* των ιερών, αναθηματικές επιγραφές, ψηφίσματα, *ὄρους* εγγύησης, που αντιπροσωπεύουν μια ιδιαιτερότητα του νησιού μαζί με τις απελευθερωτικές επιγραφές. Δεν λείπουν τέλος οι επιτύμβιες και άλλες διαφορετικής φύσης.

Ανάμεσα σε αυτές τις τελευταίες θα ήθελα να παρουσιάσω μια επιστολή που έστειλε ο Φίλιππος Ε' στους Αθηναίους της Ηφαιστίας. Πολλές πρόσφατες μελέτες έχουν ερευνήσει την ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα σε ελληνιστικούς ηγεμόνες και πόλεις. Ο επικεφρασμένος στόχος είναι να αναλυθεί η χρήση του πολιτικού ιδιώματος της εξουσίας στη διπλωματική σύγκρουση ανάμεσα σε δύο πραγματικότητες, τους ελληνιστικούς βασιλείς και τις ελληνικές πόλεις, που κινούνται ο καθένας στο δικό του πολιτισμικό και ιστορικό πεδίο. Αποκαλύπτουν, για τον ίδιο λόγο, τις δομικές διαφοροποιήσεις τους αλλά συγχρόνως αποδέχονται και την αναγκαιότητα ενός διαλόγου, που επιβάλλεται από τα πολιτικά γεγονότα τα οποία βρίσκονται σε διαρκή και ταχύ μετασχηματισμό.

Το έγγραφο με το οποίο ασχολούμαστε σήμερα έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία των ιταλικών ανασκαφών στο νησί της Λήμνου, για τη συμπεριφορά, επίσης, του Μακεδόνα ηγεμόνα απέναντι στη

σφαίρα του ιερού και για τα εσωτερικά γεγονότα, εξίσου σημαντικά και αυτά, της αθηναϊκής κοινότητας της Ηφαιστίας.

PowerPoint

- ▶ Σε αυτή την πρώτη εικόνα με τη χερσόνησο της Χλόης παρουσιάζεται η θέση των δύο ιερών, του ελληνιστικού και του ύστερου ρωμαϊκού, αντιστοίχως στο βόρειο και στο νότιο άκρο.
- ▶ Στη δεύτερη εικόνα αντίθετα, με λήψη από ψηλά, μπορούμε να δούμε την ανάπτυξη στο έδαφος των δύο κατασκευών. Μπροστά από το Τελεστήριον στο νότιο άκρο, με κόκκινο αστέρι, ο τόπος εύρεσης του τεκμηρίου με το οποίο ασχολούμαστε.
- ▶ Στην επόμενη εικόνα οι φωτογραφίες έχουν το ίδιο θέμα, αλλά μας κάνουν κοινωνούς και των λαμπρών χρωμάτων που τέρπουν τον τουρίστα ή τον μελετητή που επισκέπτεται τον χώρο, σε σημείο που να φαίνεται σαν να αναπνέουμε τον ευδιαστό και φρέσκο αέρα από τη θάλασσα.
- ▶ Ιδού εδώ η επιγραφή φωτογραφισμένη τη στιγμή της εύρεσης. Οι πρώτες πληροφορίες προέρχονται από το *Taccuino degli Scavi* 1937-1938 του Guido Libertini και μας πληροφορούν ότι η επιγραφή αποκαλύφθηκε το 1938 στα δωμάτια Α-Β μπροστά από την πρόσοψη του υστερορωμαϊκού Τελεστηρίου, στο σημείο που σας έδειξα πριν.
- ▶ Εδώ πάλι παρουσιάζω τη στήλη μαζί με τη σελίδα του ημερολογίου ανασκαφής του Libertini. Σας αναφέρω ότι σήμερα η επιγραφή φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο στην Αθήνα. Στη σελίδα του ημερολογίου ανασκαφής μπορούμε να διαβάσουμε: « Από αυτή τη στήλη βρέθηκαν άλλα θραύσματα που μας δίνουν πλήρη τη στήλη». Πρέπει να θεωρήσουμε εδώ ότι πρόκειται για μικρότερα θραύσματα που αφορούν στο κύριο τμήμα της. Οι περιοχές είναι εκείνες που έχω κυκλώσει με το κόκκινο σημάδι, επάνω δεξιά και στο κατώτερο τμήμα της επιφάνειας του κειμένου. Η παρουσία αυτών των θραυσμάτων είναι μια πραγματικότητα την οποία αναφέρει και ο Accame στην *editio princeps* του 1941, αλλά δυστυχώς σήμερα δεν μπορούν να εντοπιστούν, πράγμα που συνέβη ήδη μετά τη μεταφορά της επιγραφής στην Αθήνα όταν το 1951 οι δεύτεροι εκδότες προχώρησαν σε μία αυτοψία στον λίθο. Σε κάθε περίπτωση η πληροφορία είναι πολύτιμη γιατί συμπεραίνουμε από αυτή ότι η στήλη δεν επιμηκυνόταν πολύ πέρα από το κατώτερο σημείο που διατηρείται σήμερα. Τα γράμματα που έχουν χαθεί, αλλά τα είχαν δει παλιά, θα παρουσιαστούν στη δημοσίευσή μου με το επιγραφικό σύμβολο της υπογράμμισης.

► Εδώ βλέπουμε το σημερινό τόπο φύλαξης στο Επιγραφικό Μουσείο στην Αθήνα, σε μια θέση που δεν βοηθάει την αυτοψία, σε έναν χώρο μάλιστα όπου άλλες μεγάλες επιγραφές που δεν μετακινούνται εύκολα, δυσχεραίνουν την πρόσβαση.

► Σε αυτή την εικόνα θα μπορέσετε να αναγνωρίσετε τα αμυδρά και αβαθή τμήματα του *ductus*, που δεν διευκολύνουν τη μεταγραφή, και επίσης την παρουσία τυχαίων χαραγμάτων που δεν αντιστοιχούν σε γράμματα, τα οποία και περιπλέκουν τη διαδικασία ανάγνωσης.

► Η επιγραφή με την οποία ασχολούμαστε γνώρισε λίγες εκδόσεις αναλογικά με τη σπουδαιότητα του κειμένου. Η πρώτη ήταν εκείνη του Silvio Accamme το 1941, την οποία ακολούθησε εκείνη των Fraser-McDonald το 1952. Ο Luigi Beschi επιμελήθηκε μια επόμενη έκδοση το 1996/1997 [που όμως εμφανίστηκε τυπωμένη το 2000] και εγώ η ίδια και η Manuela Mari, ολοκληρώσαμε την τελευταία, χρονολογικά, μελέτη με μια επιγραφική και ιστορική υφή.

► Πριν να σχολιάσω άμεσα το κείμενο θεωρώ χρήσιμο να εξετάσουμε ποιά ήταν τα στοιχεία που αποτελούσαν μια βασιλική επιστολή σύμφωνα με την προβλεπόμενη από τη διπλωματία των Αντιγονιδών τυπολογία. Ένα πολύ χρήσιμο παράδειγμα μας δίδεται από την επιστολή που είχε στείλει ο Φίλιππος Ε' στο Κοινόν των Αβαίων (που προέρχεται από το Καλαπόδι της Φωκίδας), χρονολογούμενη με ακρίβεια στο 208 π.Χ., σύμφωνα με τις χρονολογικές ενδείξεις που εκφράζονται στην τελευταία γραμμή του κειμένου. Στις πρώτες γραμμές διαβάζουμε την προσφώνηση χαιρετισμού *χαίρειν* που απευθύνει ο ηγεμόνας στο Κοινόν. Ακολουθεί έπειτα η περιγραφή του πώς έγινε η επαφή και ποιοί ήταν οι στόχοι της πρωτοβουλίας. Διασαφηνίζεται πράγματι ότι στάλθηκαν πρέσβεις, των οποίων τα ονόματα αναφέρονται, με το καθήκον να παραδώσουν το ψήφισμα και να παρουσιάσουν με τον καλύτερο τρόπο τα αιτήματα σχετικά με την απαλλαγή των ιερών γαιών από τους φόρους. Περιγράφονται, στη συνέχεια, σε τρίτη θέση, οι αιτίες που οδήγησαν στην απόφαση του βασιλιά, ο οποίος μιλάει σε πρώτο πρόσωπο: «*γέγραφα*» με αναφορά σε μια απόφαση που ικανοποίησε τα αιτήματα των αποστολέων. Ακολουθούν, στο τέλος, η διατύπωση χαιρετισμού *ἔρωσθε* και τα στοιχεία χρονολόγησης.

► Ενισχυμένοι από αυτή τη σύγκριση, περνάμε τώρα στην εξέταση του περιεχομένου της επιστολής του Φιλίππου Ε' στη Βουλή και τον Δήμο της Ηφαιστίας.

- Στις πρώτες γραμμές ο ηγεμόνας χαιρετά τους συνομιλητές του.

- Αμέσως μετά αναφέρει τα προγενέστερα γεγονότα: «*Διάβασα το ψήφισμά σας. Επρόκειτο για εμένα, για λόγους *όσιότητος* απέναντι στους θεούς, να δω τα *ίερά* σας».*

- Σε τρίτη θέση αναφέρονται ο τρόπος και οι αιτίες της επαφής: «έχοντάς μου στείλει εσείς, εξάλλου, και επιστολές και μία πρεσβεία σχετικά με τα ίδια πράγματα». Καταλαβαίνουμε λοιπόν καλύτερα ότι το ψήφισμα των Αθηναίων είχε εκφράσει τη θέληση να απευθυνθεί η πρόσκληση στον Μακεδόνα ηγεμόνα, μιλώντας σε τρίτο πρόσωπο, ενώ οι επιστολές είχαν σκοπό να προσωποποιήσουν την πρόσκληση, απευθύνοντας την προσοχή κατευθείαν στον ηγεμόνα και συγχρόνως η πρεσβεία έπρεπε να επιμείνει με δύναμη στα θέματα υπό συζήτηση, προσπαθώντας να πείσει τον ηγεμόνα και να τον αναγκάσει να δεχθεί.

- Η πρόσκληση παρουσίαζε και τους ευνοϊκούς στόχους που αναμένονταν από την πρωτοβουλία: «ώστε, έχοντας αποδεχθεί (την πρόσκληση), [μπορώ εγώ (εδώ το ρήμα είναι σε κενό αλλά εξέφραζε κάποια σχετική ενέργεια)] στη θεότητα και όλοι οι Έλληνες να γνωρίζουν την ευσέβεια που τρέφω εγώ προς τους κρείσσονες και ανώτερους από εμάς θεούς».

- Πριν να ανακοινώσει την απόφασή του ο ηγεμόνας εξέφραζε τις αιτίες που τον οδήγησαν σε αυτή, οι οποίες σχετιζόνταν με τὸ ἱερόν, με τον ιερό χώρο, αλλά κατ' επέκταση και με τις ιερές τελετουργίες και με τη λατρευτικότητα που περιστρεφόταν γύρω από το ιερό.

- Τέλος, πρέπει να περιμένουμε την κοινοποίηση της απόφασης που περιλαμβανόταν σε αυτό το τελικό τμήμα του κειμένου, που έχει πλέον χαθεί, αλλά όπου κάποτε διαβάζοταν *ἐξ ἑμοῦ*, το οποίο θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε «από την πλευρά μου», αν και τα συγκεκριμένα έχουν χαθεί.

- Το κείμενο συμπληρωνόταν στη συνέχεια με τους τελικούς χαιρετισμούς και με τα στοιχεία χρονολόγησης.

► Το ντοκουμέντο που εξετάζουμε θέτει λοιπόν το ερώτημα της πιθανής μήσης του Φιλίππου Ε' στα μυστήρια του Καβείριου. Οι προηγούμενοι εκδότες έχουν εκφραστεί υπέρ: ο Accame σκέφτηκε το υψηλότερο επίπεδο μήσης (*ἐπόπιης*), οι Fraser-McDonald ενσωμάτωσαν στη γραμμή 12 το ρήμα *μνέω*, στον παθητικό αόριστο, για να αποδείξουν την πρόθεση του βασιλιά, ο Beschi τέλος, χωρίς να ασχοληθεί με τη μήση του ηγεμόνα, τη θεωρεί δεδομένη. Αλλά στο κείμενο της επιστολής δεν μπορούμε να βρούμε τίποτα σε σχέση με μια υπαρκτή μήση, αλλά μόνον για μια πιθανή πρόθεση.

► Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι οι γραμμές 6-8, *προέκειτο διὰ τὴν πρό[ς] / θεοῦς ὀσιότητα ἰδεῖν [τὰ] / παρ' ὑμῶν ἱερά*, καθιστούν πολύ πιθανόν το γεγονός να είχε ο δήμος της Ηφαιστίας απευθύνει στον ηγεμόνα την πρόσκληση να συμμετάσχει στις ιερές τελετουργίες. Η έκφραση *ἰδεῖν τὰ ἱερά*, πράγματι, δεν είναι συνηθισμένη και υπονοεί την ενέργεια του «να δει» ιερά τελετουργικά ή ιερά αντικείμενα ή και την ίδια την *ἐπιφάνεια* της θεότητας, πράγμα που θα φαινόταν πιθανότερο. Η ιδέα πράγματι της ενατένισης και της 'αποκάλυψης' φαίνεται να αναγνωρίζεται ως τελική μυστικιστική εμπειρία της διαδρομής της

μύησης, μετά την τύφλωση της προπαιδευτικής διαδικασίας κατά τη φάση της μύησης. Η απάντηση του Μακεδόνα βασιλιά αντίθετα εμφανίζεται λιγότερο βέβαιη, γιατί κρύβεται στο τελικό κενό του κειμένου. Μπορούμε, πάντως, να υποβάλλουμε κάποιους συλλογισμούς σχετικά. Ο Φίλιππος Β' είχε μνηθεί στη Σαμοθράκη στις μυστηριακές λατρείες και ο Φίλιππος Ε', με τη σειρά του, έκανε μια αφιέρωση (με μύηση;) στους θεούς του νησιού: γνωρίζουμε επίσης ότι ο Φίλιππος Ε' δεν παραμέλησε να μιμηθεί τον διάσημο προκάτοχό του. Αν και δεν υπάρχει απόδειξη, ο συλλογισμός αυτός ανοίγει τον δρόμο για κάποια θετική ανάπτυξη. Το γεγονός επίσης ότι η επιστολή του Φιλίππου Ε' γράφτηκε σε ανθεκτικό υλικό μπορεί να δείχνει κάποιο βαθμό ικανοποίησης από την πλευρά της πόλης της Ηφαιστίας, όσο κοινότοπη και αν μπορεί να θεωρηθεί αυτή η διατύπωση.

► Σε αυτό προστίθεται εξάλλου το γεγονός ότι οι επιγραφές που βρέθηκαν μπροστά από το υστερορωμαϊκό Τελεστήριο (στα δωμάτια Α-Β) ή στο εσωτερικό του δεν είναι σύγχρονες της περιόδου δραστηριότητας του ιερού, με μια εξαίρεση ίσως ενός κειμένου. Μπορεί στην πραγματικότητα να είχαν φυλαχθεί μπροστά ή στο εσωτερικό της υστερορωμαϊκής κατασκευής, ως συλλογή ή φύλαξη, σε μια στιγμή κατά την οποία το ελληνιστικό Τελεστήριο μπορεί να είχε πια απωλέσει τις λατρευτικές του λειτουργίες. Η ένδειξη αυτή θα μπορούσε να σημαίνει και μια ιδιαίτερη προσοχή για την επιστολή του Φιλίππου Ε' (που βρέθηκε ακριβώς στα δωμάτια Α-Β), η οποία θα μας οδηγούσε στην υπόθεση μιας ευτυχούς κατάληξης της επαφής που είχε αρχίσει με τον Μακεδόνα ηγεμόνα.

► Πρέπει επίσης να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της χρονολόγησης της επιστολής, που δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα συναρπαστικό ακριβώς γιατί λείπουν οι σίγουρες αποδείξεις που μπορούν να μας προσανατολίσουν. Ο Guido Libertini, στα ημερολόγια ανασκαφής, δίνει μια χρονολόγηση «ανάμεσα στο 202 και το 197 π.Χ.». Ο Accame υποστηρίζει σθεναρά το έτος 200 π.Χ. σε συσχέτιση με την παραβίαση από την πλευρά κάποιων Αικαρνάνων των μυστηρίων της Ελευσίνας, ενέργεια που γέννησε μια ακολουθία βιαιοτήτων στις οποίες δεν έλειψε η υποστήριξη του Φιλίππου (άνοιξη του 200), και σε σχέση με τη μεταγενέστερη μακεδονική καταστροφή των αγροτικών ιερών της Αττικής (φθινόπωρο του 200). Κατά την άποψή του οι Αθηναίοι θα είχαν προσφέρει στον βασιλιά την ευκαιρία να δείξει την ευσέβειά του ως προπαγανδιστικό αντίβαρο στην ασέβεια που είχε επιδείξει τότε ή ως ένα *restyling* προώθησης της δημόσιας εικόνας του. Οι Frazer-McDonald επιλέγουν να μη χρονολογήσουν, αν και υποδεικνύουν μια περίοδο που αντιστοιχεί στη βασιλεία του Φιλίππου Ε'. Ο Beschi δέχεται τη χρονολόγηση του Accame και προτείνει παράλληλα την έναρξη της οικοδομικής ανάπτυξης του ελληνιστικού Τελεστηρίου. Από την πλευρά μου υποδεικνύω την αναγκαιότητα να κρατηθούμε μακριά από μια ακριβή χρονολόγηση *ad annum*, υπό το φως των σημερινών μας γνώσεων.

► Πράγματι, μια ακριβής χρονολόγηση της επιστολής του Φιλίππου Ε' δεν φαίνεται ιδιαίτερα αξιόπιστη, αν και μια χρονολόγηση στα χρόνια της πολιτικής τύχης του ηγεμόνα και, ως εκ τούτου, στο πρώτο μέρος της βασιλείας του, αναδεικνύεται ως προφανής ένδειξη. Με το θέμα της ασέβειας του Φιλίππου απέναντι στους θεούς ασχολήθηκε με αποφασιστική εχθρότητα ο Πολύβιος, όπως είναι γνωστό. Αλλά αυτή έχει παλαιές ρίζες και είχε ήδη ξεκινήσει, από την πλευρά του Έλληνα ιστορικού, από τη λεηλασία του ιερού στον Θέρμο, του μεγαλύτερου λατρευτικού κέντρου των Αιτωλών, το 218 π.Χ., όπως σωστά μας έκανε να παρατηρήσουμε η Manuela Mari. Η χρονολόγηση της επιστολής θα μπορούσε λοιπόν να συσχετιστεί με μια ευρύτερη χρονική περίοδο, στο πρώτο μέρος της βασιλείας του, πριν από την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. και πριν από τα γεγονότα, κατά την άποψή μου, που έλαβαν χώρα στην Αττική το έτος 200 π.Χ., όταν ο Φίλιππος Ε' έγινε αποδέκτης μιας κατάρας και μαζί με αυτόν και όλη η μακεδονική γενιά του.

► Φτάνοντας στα συμπεράσματα, μπροστά από την ωραία εικόνα του αρχαιολογικού χώρου όπως είναι σήμερα μετά τις πρόσφατες εργασίες της Εφορείας Αρχαιοτήτων της Λέσβου, με τον συντονισμό του Δρ. Παύλου Τριανταφυλλίδη, θα ήθελα να κάνω μια σύνοψη της επιχειρηματολογίας μας, παρατηρώντας ότι:

- το κείμενό μας φωτίζει τη δυνατότητα απόφασης του συμβουλίου και της συνέλευσης της Ηφαιστίας με αναφορά στο εκτός των τειχών ιερό της Χλόης, αποδεικνύοντας την ολοκληρωτική εξάρτηση αυτής της ιερής ζώνης από το διοικητικό και πολιτικό κέντρο αναφοράς
- τεκμηριώνει την πρωτοβουλία της Ηφαιστίας απέναντι στον Μακεδόνα ηγεμόνα που πρέπει να θεωρηθεί ως προωθητική δύναμη όλων των μεταγενέστερων γεγονότων, υποδεικνύοντας μια κάποια χρησιμότητα που περίμεναν πρώτοι απ' όλους οι Αθηναίοι: σίγουρα με όρους πατρωνείας ή πανελλήνιας εμβέλειας, ίσως και κάποια έσοδα, που δεν μου φαίνεται ότι πρέπει να αποκλειστούν
- αναδεικνύει το κοινό όφελος που θα μπορούσε να έχει ενώσει τους δύο πρωταγωνιστές της ανταλλαγής επιστολών, με μια σημαντική επίπτωση και για τον ηγεμόνα, στον οποίο υποδεικνύεται, με πολύ σαφή τρόπο, το γεγονός ότι -παραθέτω το κείμενο- «να γνωρίζουν όλοι οι Έλληνες»
- διεγείρει την προσοχή για την ιδεολογική μάχη σχετικά με την *εὐσέβεια*, που εδώ όχι τυχαία ενισχύεται με την πιο σημαντική *διδασκαλία* με την οποία θέλουν να ενισχύσουν την έννοια του ιερού και της ιερότητας της συμπεριφοράς, και διεγείρει επίσης την προσοχή κυρίως στην επίδειξη της ίδιας της *εὐσέβειας* για προπαγανδιστικούς στόχους. Η πρόθεση του εγχειρήματος λαμβάνει έτσι μια σαφή σημασία αν συγκριθεί με εκείνη τη «μεταμόρφωση σε τύραννο», στην πράξη του ηγεμόνα, η οποία προπαγανδίστηκε με εξαιρετική αποτελεσματικότητα από τον Πολύβιο, όπως μας έκανε να παρατηρήσουμε η Manuela Mari,

θυμίζοντας ότι οι Αθηναίοι της Ηφαιστίας χρησιμοποίησαν το Καβείριό τους -και παραθέτω- «ως βιτρίνα μιας ιδιότητας, της *εὐσέβειας*, που εκτιμάται εξαιρετικά σε κάθε ηγεμόνα και δεν αναγνωριζόταν από όλους στον Μακεδόνα βασιλιά».

Τα θέματα που αναφέρθηκαν εδώ καθιστούν κατά συνέπεια πολύ ιδιαίτερη την επιστολή του Φιλίππου Ε' στους Αθηναίους της Ηφαιστίας, και υπό το φως της ιταλικής αρχαιολογικής και επιγραφικής έρευνας στην Ελλάδα και υπό το φως μιας ιστορικής εισήγησης του ντοκουμέντου. Φτάνοντας στο τέλος του επιγραφικού μου χώρου, σας ευχαριστώ όλους για την προσοχή σας και απευθύνω μια εγκάρδια ευχή να μπορέσουμε να συναντηθούμε, μακάρι στη Λήμνο, για μια επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο της Χλόης και τα λατρευτικά κτήρια του Καβείριου.

Enrica Culasso Gastaldi

Πανεπιστήμιο του Τορίνο

enrica.culasso@unito.it